

ВИХОВАННЯ ДІВЧАТ У ПОЧАТКОВИХ І СЕРЕДНІХ ШКОЛАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття висвітлює пріоритети у вихованні дівчат в основних типах початкової, середньої школи Півдня України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття, його цілі та практичну реалізацію.

Виховання молодого покоління повинно зазнавати постійної уваги й контролю з боку держави. В Україні державні освітні заклади намагаються виховувати в молоді почуття патріотизму, активну громадянську позицію, повагу до людей будь-якої національності, статі, віросповідання, толерантність у спілкуванні з людьми різного світогляду. Таке виховання проводиться відносно всіх дітей, незалежно від статі – чоловічої або жіночої.

Переважаюча кількість українських шкіл – зі спільним навчанням хлопців і дівчат. Але зараз ефективно працюють і власне чоловічі та жіночі школи. Саме тому досвід виховання дівчат у початкових та середніх навчальних закладах другої половини ХІХ – початку ХХ століття буде корисним для реформування сучасної української системи навчання й виховання.

Автор робить спробу показати сутність і складові системи виховання дівчат у початковій і середній школі Півдня України в ІІ половині ХІХ – на початку ХХ століття. Ця проблема не знайшла достатньої уваги у вітчизняній історіографії. Деякі моменти виховного процесу в усіх типах навчальних закладів зустрічаються в працях радянських і сучасних дослідників [1;2;3]. Позитивну роль музично-естетичного виховання дітей в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття висвітлює науковець О.Михайличенко [4]. Про гуманістичне виховання дітей у земських школах розповідає Л.Дровозюк [8]. Виховання дітей у дусі церковності розкривається в працях багатьох українських дослідників [13; 15;20]. Про позитивну роль ручної праці в процесі формування особистості дівчини йде мова в роботі О.Лихолат [21]. Документи й матеріали Державних архівів Запорізької, Миколаївської, Одеської, Херсонської областей, Державного архіву при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим характеризують виховні процеси в конкретних типах шкіл Півдня України [5;6;9;11;12;16-19]. Інформація про окремі виховні

---

* © Добровольська В.А.

ІСТОРИЯ ОСВІТИ

заходи в різних типах початкової й середньої школи подається в дореволюційній періодіці [7; 10; 14]. Метою статті є висвітлення пріоритетів у вихованні дівчат в основних типах початкової, середньої школи Півдня України, з'ясування мети виховання та її практична реалізація.

Протягом багатьох століть жінки України відігравали пасивну соціальну роль. Під впливом християнського світогляду, відповідно до якого жінка створена для чоловіка як помічниця, представниці прекрасної статі виконували ролі дружин, господинь, матерів, виховательок дітей. Саме тому попитом користувалися ті навчальні заклади, які готували жінок до виконання цих ключових жіночих ролей.

У XIX столітті питання жіночої освіти в Російській імперії було пов'язано з політикою. Політики вважали, що жінки в результаті напруженого навчання зашкодять своєму здоров'ю, поспують свій лагідний характер; а вища освіта, внаслідок високої плати за навчання й малодоступності, носить антинародний характер.

Початком змін у відношенні до жіноцтва стали демократичні реформи 60-70-х років XIX століття. Потреба в нових освічених робітницях змусила уряд серйозно поставитися до створення мережі жіночих загальноосвітніх і професійних шкіл.

Основи системи навчання й виховання були сформульовані в XIX столітті. Урядова політика в сфері народної освіти дотримувалася традицій, закладеними обер-прокурором Синоду К.Победоносцевим, міністрами народної освіти Д.Толстим та І.Деляновим. Зокрема, ідеалом народної школи К.Победоносцев проголошував таку, у якій учні здобувають мінімум елементарних знань, учаться любити й боятися Бога, любити Вітчизну й поважати батьків [1, с. 11]. Отже, пріоритетом визначався не розумовий розвиток, а виховний процес.

Початкова школа в Україні в другій половині XIX – на початку XX століття характеризувалася різноманітністю як за відомчою приналежністю, так і за строком та змістом навчання. Найбільш розповсюдженими типами початкової школи були сільські однокласні та двокласні народні училища, міські училища, підпорядковані Міністерству народної освіти (МНО); однокласні та двокласні церковнопарафіяльні школи, школи грамоти, підпорядковані Синоду; земські школи.

У 1864 році була створена система початкової освіти, установлювалася система державного контролю нею («Положення про початкові народні училища»). Про домінування

ІСТОРІЯ ОСВІТИ

виховання над навчанням свідчить головна мета початкових народних училищ: «утверджувати в народі релігійні й моральні поняття, розповсюджувати початкові корисні відомості» [2, с. 13].

Діяльність початкових шкіл Синоду була підкорена гармонії інтересів самодержавства й православ'я. Навчальні заклади Синоду працювали згідно «Правил про церковнопарафіяльні школи» (1884 р.), «Положення про церковні школи Відомства православного сповідання» (1902 р.), метою яких було «поширення в народі освіти в душі православної віри і церкви» [3, с.400].

На відміну від сільських міністерських і церковних шкіл, у міських училищах (однокласних, багатокласних, багатокласних за Положенням 1872 року) давали ґрунтовну початкову освіту. Основну масу складали трикласні (6 років навчання) міські училища. Положення 1872 р. визначало, що мета училищ – «надання дітям усіх станів початкової розумової й релігійно-моральної освіти» [1, с. 103]. Отже, ці заклади були проміжною ланкою між нижчою й середньою школою, без прямого зв'язку з останньою.

Основною метою початкової освіти було релігійне виховання та елементарне навчання. Головними предметами міністерських однокласних училищ були російська мова, закон Божий, арифметика. У багатокласних міських училищах додатково вивчали практичну геометрію, історію, географію та природознавство.

У загальноосвітніх закладах Півдня України велика увага приділялася музично-естетичному вихованню, церковний спів у більшості шкіл був обов'язковим. Для більшості селян головним показником користі від закінчення народного училища було вміння дітей гарно співати. Часто хор місцевих церков поповнювався за рахунок учнів початкових народних училищ.

Циркуляром МНО (1897) було рекомендовано всім навчальним закладам улаштовувати учнівські літературно-музичні вечори [4, с.170]. Жодне свято не обходилося без місцевого учнівського хору.

Певну виховну функцію виконували й шкільні бібліотеки. Вони склалися із книжок морально-релігійного характеру, художньої дитячої літератури, науково-популярних книг, підручників різного наукового змісту.

Найчисельнішими були підручники із закону Божого, церковнослов'янської мови та книжки Святого писання й богослужіння, зокрема, Євангеліє, Псалтир. Серед букварів

ІСТОРИЯ ОСВІТИ

розповсюдженням були книжки О.Баранова, А.Добротворського, В.Вахтерова, Т.Лубенця. Для початкового читання використовувались «Родное слово» і «Детский мир» К.Ушинського, книги В. і Е. Вахтерових «Мир в рассказах для детей», Д.Тихомирова «Вешние всходы» та інша література, популярна серед демократичних учителів [5, арк.2,145].

Матеріал для позакласного читання складався з «душеспасительної» тематики, представленої текстами на релігійно-просвітню, історичну теми; вивчалися казки, дитяча російська література (твори В.Жуковського, О.Пушкіна, Л.Толстого, С.Аксакова, І.Крилова, М.Лермонтова) [6, арк.2-4 зв.].

Гарною традицією було вшанування ювілеїв видатних письменників. Так, наприклад, в 1909 році у всіх народних училищах Херсона святкували столітній ювілей М.Гоголя [7].

Земські школи працювали за тими ж, що й міністерські, навчальними планами та програмами. Але найголовнішою ознакою земської школи було поєднання реального змісту освіти з гуманістичним вихованням, причому в умовах жорсткого контролю самодержавної влади над навчально-виховним процесом [8, с.51].

Земські вчителі багато уваги приділяли екскурсіям рідним краєм і до великих промислових та культурних центрів, що сприяло більш глибокому ознайомленню школярів із довкіллям. На Півдні України набули поширення свята деревонасадження за участю учениць різних шкіл [9, арк. 14,17]. Для дітей щорічно влаштовувалися ялинки «як історичне гуманно-виховне дитяче свято» [10]. Позитивним у розвитку земської системи навчання було й те, що земці відмовлялися від тілесних покарань школярів.

З метою проведення фізичного виховання вчителі вважали за необхідне створення майданчиків для дитячих ігор, придбання спортивних знарядь, а допомагали їм у цій справі товариства, наприклад, Олександрівське (зараз м. Запоріжжя) Товариство сприяння фізичному вихованню дітей [11, арк. 1-3].

Народні вчителі вважали, що в початковій школі формуються основні риси особистості, тому розширювали навчальні плани за рахунок введення необов'язкових предметів: рукоділля, гімнастики, кравецтва, плетіння кошиків, садівництва, городництва, бджільництва, шевства, шовківництва, ткацтва та ін. Отже, професіоналізація початкової школи зміцніла й склалася в стійку тенденцію на початку ХХ століття.

Особливе місце відводилось навчанню дівчат рукоділлю

ІСТОРІЯ ОСВІТИ

(шити, вишивати, в'язати), причому якість занять була в прямому зв'язку з наявністю необхідного обладнання й навчально-методичної літератури. Педагоги вважали, що на цих уроках в учениць формуються такі риси характеру як: витримка, терплячість, працелюбність, зацікавлення результатами праці.

Провідні педагоги обстоювали думку, що процеси навчання й виховання органічно поєднуються, тому приділяли увагу проведенню позакласної роботи з елементами національного виховання. Так, 27 грудня 1903 року в містечку Широке Херсонського повіту на дитячому новорічному вечорі діти декламували в особах вірші, поставили виставу за байкою І.Крилова «Юшка Дем'яна», співали хором, у тому числі й українську народну пісню «Ой чумаче, чумаче».

У початкових школах особлива увага приділялася громадянському вихованню у вигляді проведення свят, присвячених різним історичним подіям. Прикладом цього було святкування 200-річчя Полтавської битви в Бериславському чотирикласному початковому училищі [12, арк. 17]. Програма святкування включала такі заходи: народний гімн у виконанні хору учнів, розповідь учителя про значення Полтавської битви, святкова кантата й покладення вінка до бюсту Петра Великого. Потім учні прочитали вірші «Кто он?», «На берегу пустынных волн», «Банкет Петра Великого», епілог (з поеми «Полтава»). Наприкінці хор учнів виконали уривок «Полтавська битва» (з опери «Мазепа») та «Многие лета».

Як уже зазначалося, навчання й виховання дітей у церковних школах здійснювалося в дусі церковності. У церковнопарафіяльних школах викладався закон Божий, церковний спів, російська й церковнослов'янська мови, читання церковних і громадських книг, чистописання, арифметика. У двокласних школах додатково вивчалися російська історія, географія, креслення, малювання. Церковні педагоги дотримувалися принципу пріоритету виховання над навчанням, тому в однокласній церковній школі з 76 навчальних годин на тиждень 46% припадало на закон Божий, церковнослов'янське читання й церковний спів [13].

Незважаючи на консервативність церковних шкіл, зустрічалися й деякі відступи від правил. Користуючись дозволом МНО включати до програм шкільних музичних зібрань народні пісні, на літературному музично-вокальному вечорі в Демидівській другокласній церковнопарафіяльній школі Тираспольського повіту Херсонської губернії дітьми

ІСТОРІЯ ОСВІТИ

декламувалися байки «малоросійською» мовою, виконувалися російські, чеські, болгарські, «малоросійські» пісні [14, с. 195].

Що стосується виховання дівчат у середній школі, то треба зазначити, що реформування середньої жіночої освіти другої половини XIX століття, пов'язаних із розвитком індустріального суспільства. У цей період уряд під впливом дій передової громадськості створює нову розгалужену мережу навчальних закладів для жіноцтва, які підпорядковувалися МНО, Відомству установ імператриці Марії (ВУІМ), Синоду та мали різні організаційно-навчальні засади.

Першими середніми жіночими школами на Півдні України були інститути шляхетних дівчат, що з'явилися в другій чверті XIX століття в Одесі та Керчі. Діяльність інститутів, які підпорядковувалися ВУІМ, ґрунтувалася на певних засадах: становий склад учениць і закритий характер їх виховання. Вони призначалися для навчання та виховання вищих верств населення – дворянських дочок, купців двох вищих гільдій та обер-офіцерів. Шляхетних дівчат переважно з незаможних родин виховували для виконання обов'язків у колі сім'ї.

У другій половині 1850-х років у зв'язку з необхідністю навчання представниць нижчих та середніх станів суспільства відбувається законодавча організація відкритих всестанових жіночих шкіл. За проектом педагога М.Вишнеградського в 1858 році було створено перше відкрите училище для дівчат у Петербурзі, а пізніше й в інших містах імперії. Ці заклади в 1862 році були перейменовані в маріїнські жіночі гімназії.

Важливим кроком для створення системи жіночої освіти було прийняття «Положення про жіночі гімназії й прогімназії Міністерства народної освіти» (1870). Цим документом жіночі училища першого розряду перейменовувалися в гімназії, училища другого розряду – у прогімназії й набували всестанового характеру.

Навчальний процес у гімназіях, як і в початковій школі, був тісно пов'язаний із виховним, що ґрунтувався на нормах християнської моралі, вірності царю й Вітчизні. Предмети естетичного спрямування (малювання, спів, танці), а також рукоділля, гімнастика вводилися за умови наявності вчителів. Закон Божий цементував весь процес викладання в гімназіях [15, с. 121]. Програма із закону Божого була обов'язковою для всіх гімназій, тоді як останні мали право на складання індивідуальних програм. Закон Божий мав широкі зв'язки з курсами російської, церков-

ІСТОРІЯ ОСВІТИ

нослов'янської мов, літератури, вітчизняної й зарубіжної історії.

Учениці повинні були регулярно відвідувати церкву, подавати наставникам довідки від священиків про те, що вчасно бувають на сповіді. За наявності коштів на території навчальних закладів навіть будували гімназійні церкви. Дівчатам заборонялося бути присутніми на балах і вечорах, у громадських зібраннях. Театри, парки дозволялося відвідувати в супроводі батьків.

Намагаючись компенсувати обмеження особистої свободи учениць, прагнучи запобігти порушенням дисципліни, адміністрація жіночих навчальних закладів улаштовувала виховні позакласні та позашкільні заходи морально-етичного та загальнокультурного спрямування.

На початку ХХ століття чільне місце у виховному процесі середньої школи займало музично-естетичне виховання, пов'язане з діяльністю прогресивно настроєних діячів культури та розвитком творчих сил народу. Програма літературно-музичних вечорів містила як сольні, так і хорові виконання музичних творів, гру на музичних інструментах творів Л.Бетховена, П.Чайковського, В.Моцарта, А.Рубінштейна. У літературній частині програми виконувалися вірші, уривки з балад і байки дозволених цензурою письменників.

Гарною традицією було проведення виставок картин у приміщеннях жіночих середніх шкіл, що переслідувало два завдання – прилучати дівчат до прекрасного й перераховувати отримані кошти на підтримку незаможних учениць [16, арк. 1-1 зв.]. Дуже часто впроваджувалися в життя програми вшанування письменників. Таке свято, присвячене М.Гоголю, відбулося 21 лютого 1902 року у Вознесенській жіночій гімназії Херсонської губернії [17, арк. 57-58].

Цікавими для молоді були екскурсії, вечори, театральні вистави, свята, що носили пізнавальний і розважальний характер. Так, учениці Вознесенської гімназії в 1902-1903 н.р. відвідали Мар'їн гай, де відпочили і одночасно розглянули флору і фауну даної місцевості, прослухали концерт скрипаля Я.Гурвича, були присутніми на читаннях про Архангельський край, прослухали лекцію про будову фонографа і грамофона з виконанням низки вокальних і музичних творів на грамофоні та ін. [18, арк. 103-103 зв.].

У гімназіях училися діти всіх станів суспільства. З метою запобігання нерівності у відносинах між ученицями, усі дівчата носили шкільну форму. Зимовий одяг учениць гімназій Одеського навчального округу був таким: сукня з вовни темно-

ІСТОРИЯ ОСВІТИ

зеленого кольору, рукава англійського крою, чорний фартух із бретелями, що перехрещувалися на спині, відкладний білий комір. Літній ансамбль включав: сукню з легкої тканини (перкаль, сатин) темно-зеленого кольору, парадний одяг доповнювався білим фартухом і білою пелериною, обшитою мереживом. Улітку дівчата носили круглий капелюшок із жовтої соломи, восени та навесні – такого ж фасону із чорного фетру, узимку – теплі шапки, обов'язково зі значком даної гімназії [19, арк. 1].

Освіта доньок священиків не передбачала тих знань, які давались у світських закладах. Жіночі гімназії, хоч і мали всестановий характер, не вважалися, на думку вищого духовенства, такими, які могли б дати майбутнім дружинам, зокрема й священиків, необхідну освіту та виховання. До того ж представники духовенства вважали, що гімназійна освіта, яку здобували їхні доньки в гімназіях, була причиною того, що дівчата цуралися свого вродженого покликання й неохоче погоджувались на шлюби з кандидатами на священство.

На думку чиновників МНО, до кола необхідних майбутній дружині священика знань мали входити лише потрібні їй відомості для виконання основних соціальних функцій у ролі дружини, матері та виховательки сімейства, матушки – просвітниці темного селянського народу.

Крім світських навчальних закладів для жінок – гімназій, на Півдні України існували середні жіночі школи Синоду – єпархіальні жіночі училища. Ці навчальні заклади відповідно до Статуту єпархіальних жіночих училищ (1868) мали на меті «виховання дівчиць відповідно до правила благочестя за вченням православної церкви та в російському народному дусі з тим, щоб вихованки могли згодом благодійно впливати на навколишнє середовище суворю моральністю життя й діяльним виконанням сімейних обов'язків» [20, с. 43].

Різниця між духовною й світською освітою лежала в площині світоглядній. Перша була надто схоластичною, друга перебувала під впливом французької, англійської літератури, німецької філософії й була пронизана європейським гуманістичним світобаченням.

Єпархіальні жіночі училища мали напівзакритий характер виховання. Сюди в першу чергу приймали дівчат духовного стану. Випускниці Одеського й Катеринославського училищ отримували певні естетичні знання із закону Божого, церковного співу, малювання, знайомилися з надбаннями світової й російської літератури, народної та професійної музики.

ІСТОРІЯ ОСВІТИ

Музична освіта в жіночих єпархіальних училищах нерідко була основою для подальшого розвитку професіоналізму. Учні оволодівали грою на різних інструментах, до програми, крім церковного співу, було включено вивчення теорії й історії музики, основ гармонії, читання хорових партитур, транспозиції. Після закінчення сьомого класу здобували право викладання в духовних і світських навчальних закладах. Традиційними були літературні музично-вокальні вечори, програма яких передбачала читання віршів, оповідань, гру на роялі й хоровий спів.

На початку ХХ століття інститути шляхетних дівчат залишилися становими закладами й були своєрідним засобом соціального захисту дворянства. Ці школи зосереджувалися на «вихованні за допомогою освіти», тобто робили акцент на підготовці жінки-матері-дружини, відкидаючи певні освітні стандарти, характерні для системи чоловічої освіти.

Відповідно до загальної мети весь навчальний процес був спрямований на вирішення трьох основних завдань: фізичного вдосконалення, морального виховання, розумового розвитку. У вирішенні цих завдань значна увага приділялася предметам трудового циклу.

Крім того, ставилася мета – ознайомити вихованок із технологією приготування їжі, пошиття одягу, з основними правилами ведення домашнього господарства. Дівчат учили шити білизну й верхній одяг для себе. Вони мали змогу практикуватися на «зразкових кухнях», зобов'язані були відвідувати комори, де зберігалися харчові продукти [21, с. 44].

Моральне виховання було спрямоване на зміцнення у вихованок любові до праці й порядку, що відповідало їхньому призначенню в родині та суспільстві. Викладанням основ наук і мистецтв (до них належало витончене рукоділля) здійснювалися розумовий розвиток і виховання художнього смаку.

Таким чином, виховання дівчат у початковій школі мав певні особливості. Пріоритетом визначався не розумовий розвиток, а виховний процес. В учениць виховували любов до Бога, Вітчизни, повагу до батьків. Середні жіночі навчальні заклади, насамперед гімназії, поєднували навчальний процес із виховним. Інститути шляхетних дівчат, єпархіальні жіночі училища велику увагу приділяли морально-естетичному вихованню й виховували насамперед майбутніх господинь і матерів.

Головні положення, фактичний матеріал можуть бути використані при написанні праць з історії освіти, підготовці спецкурсів із гендерної проблеми, краєзнавчої тематики.

Література:

1. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. / Под ред. Э.Д.Днепров, С.Ф.Егорова, Ф.Г.Паначина и др. – М., 1991. – 448 с.
2. Ососков А.В. Начальное образование в дореволюционной России (1861 – 1917). – М., 1982. – 208 с.
3. История педагогики и образования / Под ред. А.И. Пискунова. – М., 2001. – 512 с.
4. Михайличенко О.В. Музично-естетичне виховання дітей та молоді в Україні (друга половина XIX – початок XX століття). – К., 2000. – 340 с.
5. ДАМО (Державний архів Миколаївської області). – Ф.216. – Оп.1. – Спр.1172. – Арк. 2,145.
6. ДАМО. – Ф.216. – Оп.1. – Спр.3201. – Арк. 2-4 зв.
7. Празднование 100-летнего юбилея Н.В.Гоголя народными училищами г. Херсона // Родной край. – 1909. – 21 марта.
8. Дровозюк Л. Земська школа як тип навчального закладу // Шлях освіти. – 1998. – №2. – С.51-52.
9. ДААРК (Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим). – Ф.212. – Оп.1. – Спр.60. – Арк.14,17.
10. Отец. Елка в Херсонской двухклассной церковно-приходской школе // Родной край. – 1910. – 9 января.
11. ДАЗО (Державний архів Запорізької області). – Ф.56. – Оп.1. – Спр.225. – Арк.1-3.
12. ДАХО (Державний архів Херсонської області). – Ф.193. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.17.
13. Пашенко В., Гладкий С. Церква і освіта: Про освітню діяльність православного духовенства в Україні на початку XX століття // Все для вчителя. – 1998. – №10.
14. Известия и заметки: [Литературный вечер в Демидовской второклассной церковно-приходской школе Тираспольского уезда] // Херсонские епархиальные ведомости. – 1901. – №5. – С.194-198.
15. Авдеев А. Закон Божий в дореволюционной гимназии // Знание – сила. – 1993. – №4. – С.120-122.
16. ДАЗО. – Ф.4. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.1-1 зв.
17. ДАМО. – Ф.124. – Оп.1. – Спр.6. – Арк. 57-58.
18. ДАМО. – Ф.124. – Оп.1. – Спр.10. – Арк. 103-103 зв.
19. ДАМО. – Ф.116. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1.
20. Єршова Л. Духовна жіноча освіта на Волині (середина XIX – початок XX ст.) // Шлях освіти. – 2000. – №4. – С.41-45.
21. Лихолат О. Яким було трудове навчання дівчат у загальноосвітніх школах України до 1917 року // Трудова підготовка в закладах освіти. – 1997. – №3. – С. 44-46.